МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ»

вул. Митрополита Василя Липківського, 36, м. Київ, 03035, тел./факс: (044) 248-25-13

17.01.2017 № 2.1/10-47
На № _____ від _____

Департаменти (управління)
освіти і науки обласних, Київської
міської державних адміністрацій

Інститути післядипломної
педагогічної освіти

Про інформаційні матеріали

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 12.12.2016 № 1807 «Про відзначення пам'ятних дат та ювілеїв у 2017 році» передбачено відзначення 18 січня 2017 року Дня пам'яті жертв примусового вивезення населення України в Німеччину (остарбайтерів).

З метою розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті, а також поширення правдивої інформації про нацистський тоталітарний режим в Україні надсилаємо для використання та врахування в роботі тематичні інформаційні матеріали, розроблені Українським інститутом національної пам'яті, які можуть бути використані на уроках історії України та для проведення відповідних виховних заходів.

Додаток: на 14 арк.

Т. в. о. директора Ю. І. Завалевський

Обдула Т. М., 248-21-38

Інформаційні матеріали
Українського інституту національної пам'яті,
присвячені 75-м роковинам від початку примусового вивезення
населення України в Німеччину (остарбайтерів)

Мовою чисел

13,5 млн іноземних робітників працювали на примусових роботах на території Німеччини та окупованих нею країн під час Другої світової війни: військовополонені, в'язні концтаборів, цивільні особи.

Чотири "хвилі" вивезення примусових робітників організували нацисти упродовж Другої світової війни:

– квітень – вересень 1942 року;
– вересень 1942 року – січень 1943 року;
– 1943 рік;
– 1944 рік.

8,4 млн цивільних громадян походили з країн Західної і Східної Європи. Із них, станом на 30 вересня 1944 року до **3 млн** були вивезені з території СРСР. Із них, за оцінками дослідників, – **1,7–2,4 млн** осіб – українці.

За статево-віковими характеристиками серед остарбайтерів було найбільше жінок (**51 %**) та неповнолітніх (близько **41 %** серед чоловіків і **60 %** серед жінок).

1210 осіб на місяць – середньомісячна смертність серед остарбайтерів у 1943 році.

Близько **100 тисяч** остарбайтерів померло за час перебування на роботах у Німеччині.

Депортація

Із часів використання рабської праці примусові роботи в Німеччині під час Другої світової війни були наймасовішим застосуванням праці іноземців в економіці окремої держави.

Перші українці опинилися на примусових роботах в Австрії влітку 1939 року, походили з окупованого угорськими військами Закарпаття. У вересні 1939 року галичани – полонені військовослужбовці польської армії потрапили на роботи до Райху. Добровольці – цивільні робітники з дистрикту "Галичина" – почали виїжджати влітку 1941 року.

Використання праці цивільних із території окупованого СРСР від початку війни не планувалося через расові упередження та задля державної безпеки Третього райху. Невдача теорії "блискавичної війни" змусила нацистське керівництво переглянути ставлення до залучення жителів підрадянських територій.

Масштабне використання робітників із України розпочалося 1942 року і тривало до 1945-го. **18 січня 1942 року із Харкова до Кельна вирушив перший ешелон із 1117 робітниками.** Із Києва перші робітники виїхали 22 січня (1 500 осіб).

Потік добровольців не задовольняв потребу в робочій силі, що зростала. Наприкінці березня 1942 року запроваджено посаду Генерального уповноваженого з працевикористання. Її обійняв гауляйтер Тюрингії Фріц Заукель. Він призначив чотири кампанії з постачання Райху цивільними

робітниками з Європи. Більшість із них була примусово вивезена з окупованих територій СРСР. Приблизно на середину квітня 1942 року припадає закінчення добровільного виїзду в Німеччину. Дослідник Павло Полян говорить: *“Ті, хто поїхав до Німеччини раніше цього терміну, можливо, й зробили це більш-менш добровільно: їх грубо обдурили, але принаймні не шантажували та їм не погрожували. Ті ж, хто потрапив до Німеччини пізніше, включно з можливими добровольцями, вербувалися примусово, їхньою особистою думкою та волею вже перестали цікавитися”*. Весною 1942 року нацисти почали проводити масові облави на місцеве населення, залучаючи до цих акцій поліцію та солдатів Вермахту.

Примусові роботи

Праця іноземних робітників у Німеччині використовувалася у видобувній та обробній промисловості, транспорті й будівництві, сільському та домашньому господарстві.

Приписи щодо поводження з примусовими робітниками були дуже суворими. Так, спеціальною комісією РСХА (Керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки третього райху) були підготовлені та 20 лютого 1942 року підписані Генріхом Гіммлером “Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу”. У документі впроваджувався термін “остарбайтер” – східний робітник. Один із чиновників РСХА, Бернхард Баатц, запропонував розпізнавальний знак для них, зокрема для вихідців із тієї частини України, яка за окупації потрапила до адміністративно-територіального утворення райхскомісаріат “Україна”. Вони змушені були носити на грудях спеціальну нашивку у вигляді прямокутника з літерами “OST” на блакитному тлі. Вихідці з Галичини, до прикладу, мали інший правовий статус і не носили такої. За цими ж приписами остарбайтерів потрібно було транспортувати в закритих вагонах, а працювати вони мали в закритих бригадах, окремо від німецьких й інших іноземних робітників, мешкати – в бараках, які розташовувались у таборах, обнесених колючим дротом.

Остарбайтерам видавали кошти, які становили половину чи третину зарплатні німця, із яких вираховувалися кошти за утримання. Норми харчування остарбайтерів були найнижчими серед решти категорій іноземних робітників у Німеччині. За провини передбачалися суворі штрафні санкції: від тілесних покарань до відправлення у штрафний чи концентраційний табір. Статеві стосунки з німцями каралися повішанням, з іншими іноземцями – ув’язненням у концтаборі.

Утримання й правовий статус остарбайтерів визначався також іншими приписами й документами, які могли дещо пом’якшувати становище. Приміром, наприкінці 1942 року постало питання постачання примусових працівників одягом і взуттям. Це було нагальною потребою, адже більшість із них потрапляли на роботи зібраними нашвидкуруч або пійманими під час облав – “у чому були”. Тільки 1943-го з’явився наказ, у якому йшлося про забезпечення, а згодом – виготовлення одягу для остарбайтерів, за який відраховувалися кошти із зарплатні. Тоді ж остарбайтерам дозволили й переписуватися з ріднею. Листування проходило сувору цензуру. Однак примусовим робітникам часто вдавалося обминати її. Завдяки листам серед

жителів окупованої України поширювалася правдива інформація про умови примусової роботи в Третьому райху.

Наприкінці 1943 року остарбайтери отримали змогу виходити за межі табору з відома керівництва. Ці зміни сталися 1944 року і були зумовлені виключно воєнними потребами. У грудні 1944-го можновладці Райху зрівняли статус остарбайтерів зі статусом примусових робітників із інших країн. Проте ці приписи переважно лишилися тільки на папері, оскільки вони не встигли надійти “на місця” або ігнорувалися.

Перебуваючи на роботах у Третьому райху, остарбайтери виснажливо працювали, голодували, часто хворіли. Порівняно з іншими іноземними робітниками вони найбільше травмувалися, помирали від інфекційних хвороб і виснаження. Умови в таборах були досить різними та залежали від керівництва підприємства та табору. Здебільшого, останні майже не цікавилися життям і побутом остарбайтерів, які нерідко працювали до 18 годин на добу. Найтяжче було на державному виробництві, тим часом у сільському господарстві робітникам було простіше здобути їжу.

Після війни

У 1945 році більшість остарбайтерів потрапили до таборів для переміщених осіб у Західній Німеччині. Згідно з угодами, підписаними на Кримській та Потсдамській конференціях, репатріація (повернення) до СРСР була обов’язковою для громадян, які там проживали до 1939 року. Більшість колишніх остарбайтерів-репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у таборах і збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони та фільтраційних пунктах НКВС. Після цього 58 % отримали змогу повернутися до попереднього місця проживання, 19 % чоловіків мобілізували до армії, 14 % – до трудових батальйонів, 6,5 % – арештовано, 2 % – працювали в збірних таборах. Ті ж, хто повернувся додому, проходили чергову перевірку, на них заводилися фільтраційні справи.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі у 1946 році визнав примусову працю іноземців, яку використовували в нацистській Німеччині, злочином проти людяності та порушенням норм міжнародного права. У кінці 1980-х років розпочалися переговори між Західною Німеччиною і СРСР про виплату гуманітарної допомоги колишнім примусовим робітникам у Райху, яку почали надавати вже в незалежній Україні.

Уривки із автобіографічних творів, які висвітлюють тему примусового вивезення населення України в Німеччину (остарбайтерів)

Із повісті Дмитра Малакова "Оті два роки… У Києві при німцях"

"Плакати та афіші висіли і біля входу в Художній інститут, тодішню біржу праці. Через весь фасад звисало величезне червоне полотнище нацистського прапора. Під прапором чітко вирізнялася вивіска: "Арбайтзамт Київ", тобто біржа праці Києва. Звідси вже добре було видно Німеччину, як зазначали досвідчені люди. На око факт існування біржі міг здатися порятунком для безробітного, але ж ніхто не міг гарантувати, що знайдеться робоче місце в Києві, а не повістка до рейху. Значну кількість промислових підприємств, їхнє основне обладнання було евакуйовано на схід, а майже всі державні установи радянського устрою припинили існування. Отже, міське населення – це "зайві" робочі руки. І почалася планомірна і жорстока боротьба з "саботажниками", тобто безробітними, що "ухилялися" від роботи на третій рейх – масові облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах, у всіх більш-менш людних місцях. Порятунок був тільки в наявності на руках "арбайтскарте", робочої картки, яку кожен працюючий повинен був щотижня подовжувати на місці роботи: на календарно розграфлених аркушиках картки керівництво ставило гумовий штампик. Якщо такої позначки на день перевірки не було, спійманого без розмов і пояснень конвоювали на збірний пункт. Тоді лишалась остання надія – виявитися непридатним для відправки в рейх за станом здоров'я. Спеціальна медична комісія, що містилася в приміщенні 138-ї школи на Львівській, 27, колишньої гімназії генеральши мадам Жекуліної, досить прискіпливо перевіряла фізичний стан тих бранців.

А люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути "непоправно" хворими. Таємно, інколи за досить великий хабар, деякі медики давали поради, як надійно "захворіти", викликаючи різні висипи, виразки, серцеві розлади, а то й відверті, дійсно непоправні каліцтва. Все йшло в хід, тільки б не їхати. Але ж... все одно понад сто тисяч киян, переважно молодого та зовсім юного віку, стали німецькими рабами, "остарбайтерами"…

І надходили листівки в конвертах і без них – краєвиди Німеччини, квіти та інші безневинні речі з традиційно нейтральними, надцензурними текстами типу:

Пусть ветер деревья колышет,
Пусть ландыш цветет над рекой.
Счастливый час тогда настанет,
Когда скажут нам: "Домой!"

А на прямокутничку для марки на тій же листівці: "Вместо марки целую жарко". Скільки жалю й туги ховалося в тих немудрящих, зрозумілих обом сторонам рядках! Так само, як згадка про "нашого Бровка, який живе краще від мене", на яку не звертав уваги німецький цензор, цілком можливо, не відаючи, що Бровко – поширена собача кличка, а не прізвище сусіди, якому за суто українським звичаєм заздрить незичливий адресант–тубілець–остарбайтер.

З Німеччини цензура пропускала такі листівки, у відповідь йшли листівки-картинки, може, мальовані й нашим Гогою, з досить прозорим текстом:

Бажаю жить тобі щасливо,
Бажаю горя вік не знать,
Якнайскоріше повернутись на Вкраїну
І там щасливо проживать…

“Бережіть дівчат, ховайте дівчат!” – попереджав наш кербуд, але ж, крім такої поради, нічим більше зарадити не міг. Адже списки мешканців були в нього на руках, і він відповідав за це перед прискіпливо контролюючою поліцією. Гога лицарськи обіцяв вивести Ніну, якщо вона потрапить в облаву, з підвалів біржі праці і таємними ходами-виходами випустити на волю. Але то тільки так говорилося. Для Ніни здобули посвідчення, що вона має доглядати мати-інваліда, а замість неї до Німеччини довелося їхати дяді Толі. Так він знову потрапив до концтабору. Дякувати, що відчепилися хоч від Ніни… Забігаючи наперед, скажемо, що йому пощастило повернутися додому в серпні 1945 року.

Від мовчазного дяді Толі довелося почути хіба що розповідь про аеродром. Щодня їх виводили з бараків і гнали на роботу край військового аеродрому. Коли вервечка немічних, виснажених тяжкою працею і голодом “остарбайтерів” жалюгідним підтюпцем чимчикувала повз літаки, що прогрівали мотори, німець-конвоїр намагався підігнати людей якомога ближче: пружний потік повітря завалював бідолах на траву, а конвоїр від реготу мало не падав зі свого велосипеда.

З фотокартки, позначеної на звороті довгим рядком цифр, яку привіз дядя Толя, дивився він сам, але такий страшний, худющий, з глибоко запалими очима, що його ледве можна було впізнати…”

Із книги Юрія Шевельова “Я, мені, мене… (і довкруги). Спогади”

“…Коли десь траплялася акція червоного підпілля, німці відповідали на це репресіями проти цивільної людности, де жертвами були випадкові люди, зовсім до події не причетні. Пригадую, раз я йшов Театральним майданом, щоб завернути на Пушкінську в дорозі до “Просвіти”. Випадково, досягши Пушкінської, я перейшов на другий бік. Тільки тоді я побачив, що це врятувало мені життя. З другого, західного боку вулиці німецькі салдати хапали всіх перехожих чоловіків і тут таки вішали на ліхтарях. За що це була відплата, я не знав, і, либонь, ті, схоплені, теж не знали. Зрештою, перше повішення я бачив таки в перший день приходу німців, коли Харків був ще в святковому настрої. Люди радісно прогулювалися Сумською вулицею, коли на будинку обкому партії вивели на балькон людину й повісили, почепивши на груди напис “Партизан”.

Від 1942 року людей, особливо на базарах, хапали також на вивіз на працю до Німеччини. Я тоді, правда, вже мав посвідку, що працюю в Міській управі, і від університету, але новітні людолови не завжди зважали на будь-які документи, бо треба їм було виконати наказ – знайти встановлену кількість

осіб, що горіли бажанням працювати на шахтах і заводах Німеччини задля перемоги славного німецького війська…”

Із роману Докії Гуменної “Хрещатий яр”

“…Їхати до Німеччини? Чи може зголоситися на Херсонщину, на сільсько-господарські роботи? Оце й усі можливості, отой самий пшик із великих жадань. Звідки вийшов, туди й іди. Ні, нема нічого путнього в цім житті, якась мамалиґа.

Ковток повітря вже затруєний цими всіма думками. І цей, уже затруєний по дорозі, ковток весняного повітря недовгий. Удома її, як безробітню, чекає, мабуть, повістка. На комісію до біржі праці. Усім жінкам, що не мають дітей. В Києві пройшло спеціальне звільнення із праці і ці звільнені мусять зголоситися до біржі негайно.

А що, вже більше ніхто добровільно не зголошується? Нема черг бажаючих? Щось таке на киян напало раптом, вже ніхто більше у Европу не хоче. Дуже скоро якось усі довідалися, що той перший транспорт добровольців мало не замерз у нетоплених товарняках. Другий транспорт українські партизани на Волині відбили і всі розбіглися. Що з тими, що доїхали? Дроти. Концтабір. Голод... Ну, а ще почали доходити листи. “Мамо, мені тут дуже добре, так, як у вересні місяці на Керосинній вулиці”. Себто у відомому всьому Києву страшному таборі полонених. “Мені тут так, як було останніх п'ять років”. Цей був на засланні. “Годують нас дуже добре, але якби були наші житні сухарі, то було б ще смачніше”. Але посилати до рідних у Німеччину можна не більше, як двісті грамів, “Над головами дуже часто літають ворони й сідають на наш город”. “Визволяйте, бо пропаду”.

Щось воно не так! Та це ж не куди поїхали, в культурну Европу. Там – комфортабельний побут, чистота, всього подостатком, не так, як у нас було. Он, як розказують німці, то в них найгірше село краще, ніж наше місто. Просто, наші люди ліниві.

Але вже не допомагають і приманливі, поетичні заклики в газеті: “Їдьте до сонячної Німеччини. Там чекають вас культурні умови й гарна їжа”. Заклики ці глумливо приличковують жалобу в місті. Беруть дітей від чотирнадцятьох років і скоро братимуть від дев’ятьох. Хлопців уже від одинадцятьох беруть. Матері їдуть з ними добровільно. Родини розбиваються, розгублюються. Вчора, наприклад, забрали чоловіка, сьогодні й жінці прийшла повістка. Хто їде, збуває все. Декого вертають, – вже в нього нічого нема. Кербуди щодня виготовляють списки ніде незайнятих. А це скоро всі мають іти на комісію, хто працює, хто ні. Якісь штампи ставитимуть у пашпортах…”

Наочні матеріали, присвячені 75-м роковинам від початку примусового вивезення населення України в Німеччину (остарбайтерів)

ОГОЛОШЕННЯ

РОБІТНИКИ Й РОБІТНИЦІ!

11.V.42 тут працює вербувальна Комісія, яка вербує робітників для Німеччини. Вербують не тільки фахівців, але й робітників усяких фахів—чоловіків, жінок, хлопців і дівчат. Можуть реєструватись також цілі родини з дітьми віком за 15 років для наймання на роботу в Німеччині. Їх надсилається цілими з'єднаннями в німецькі сільські господарства. Таким чином, родини не розлучаються.

Вербовані робітники повинні бути не молодші 15 років і не старші 45 років.

Зважаючи на те, що на Вашій батьківщині через війну ще протягом кількох місяців не буде роботи і продуктів на Ваше харчування не вистачає, ми закликаємо всіх здорових і працездатних до роботи в Німеччину.

Ви одержите у Німеччині роботу, зарплатню, житло і хліб. В разі хвороби або нещасного випадку до Вас буде таке саме ставлення, як до німецьких робітників.

Вербувальна Комісія з 11, 12, 13. V. 1942 року у БУРГОМІСТЕРА 4 РАЙОНА БЕЛГОРОДСЬКА вул. 37 прийматиме заяви в Районовій Управі.

Треба принести з собою пашпорт, картку Біржі Праці, а також всі інші посвідчення. Той, хто до цього дня ще не має картки Біржі Праці, має можливість у зазначений вище день одержати цю картку в Комісії.

Щотижневої обов'язкової реєстрації всіх безробітних в Біржі Праці це оголошення не стосується.

Господарське командування м. Харкова
група праці

Оголошення Господарського командування м. Харків про початок роботи комісії при бургомістраті, яка проводитиме вербування робітників для роботи у Німеччині

Агітаційний плакат "Як живе німецький робітник". Серпень 1941 року

Медичний огляд перед відправкою на примусові роботи до Німеччини. Артемівськ. Травень 1942 року

Майбутні остарбайтери біля вагонів перед відправленням до Німеччини. 1942 рік

Відправлення на примусові роботи до Німеччини. Артемівськ.

Травень 1942 року

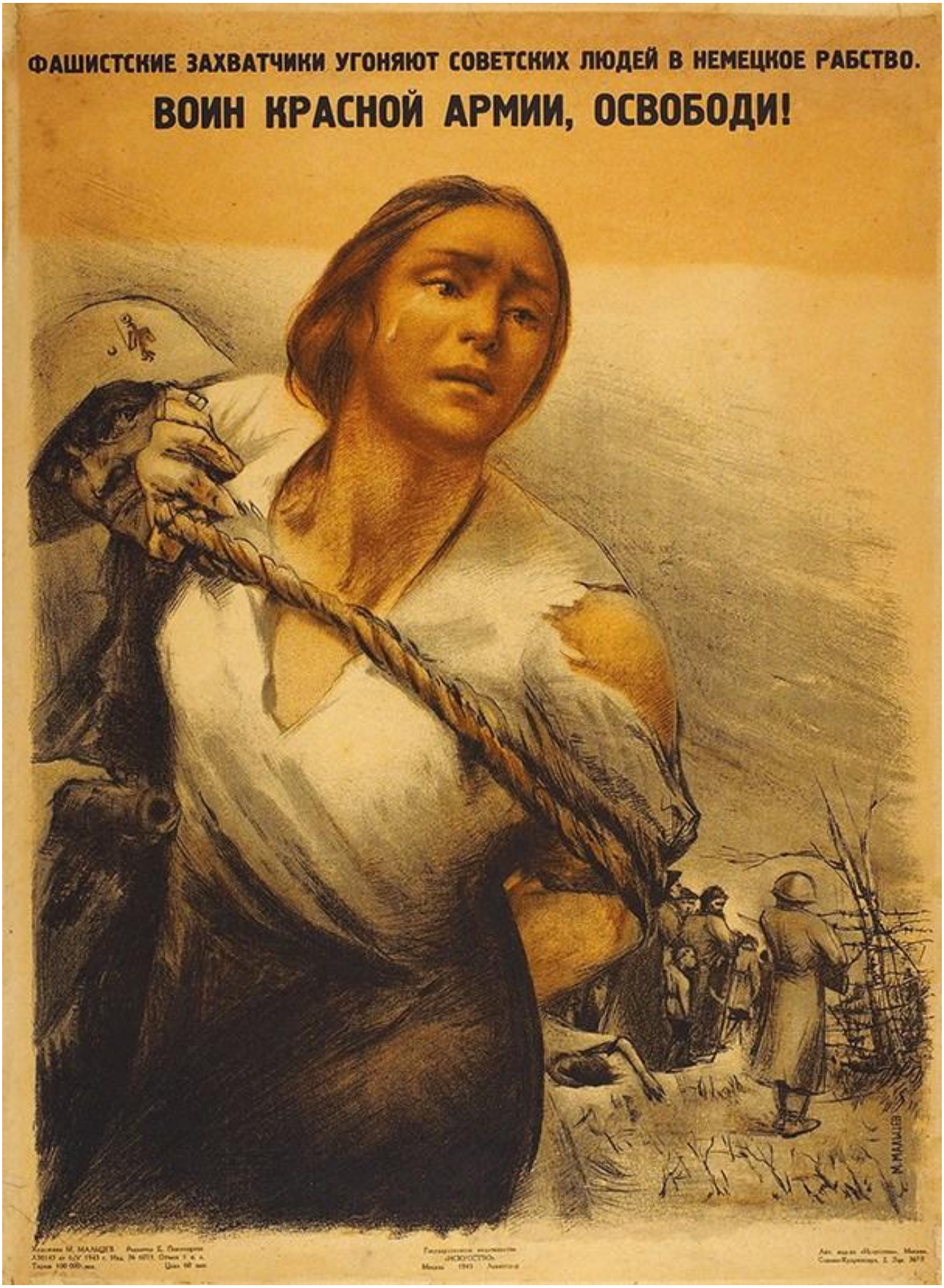

Радянський агітаційний плакат "Фашистські загарбники заганяють людей у німецьке рабство. Воїн Червоної армії, звільни". 1943 рік

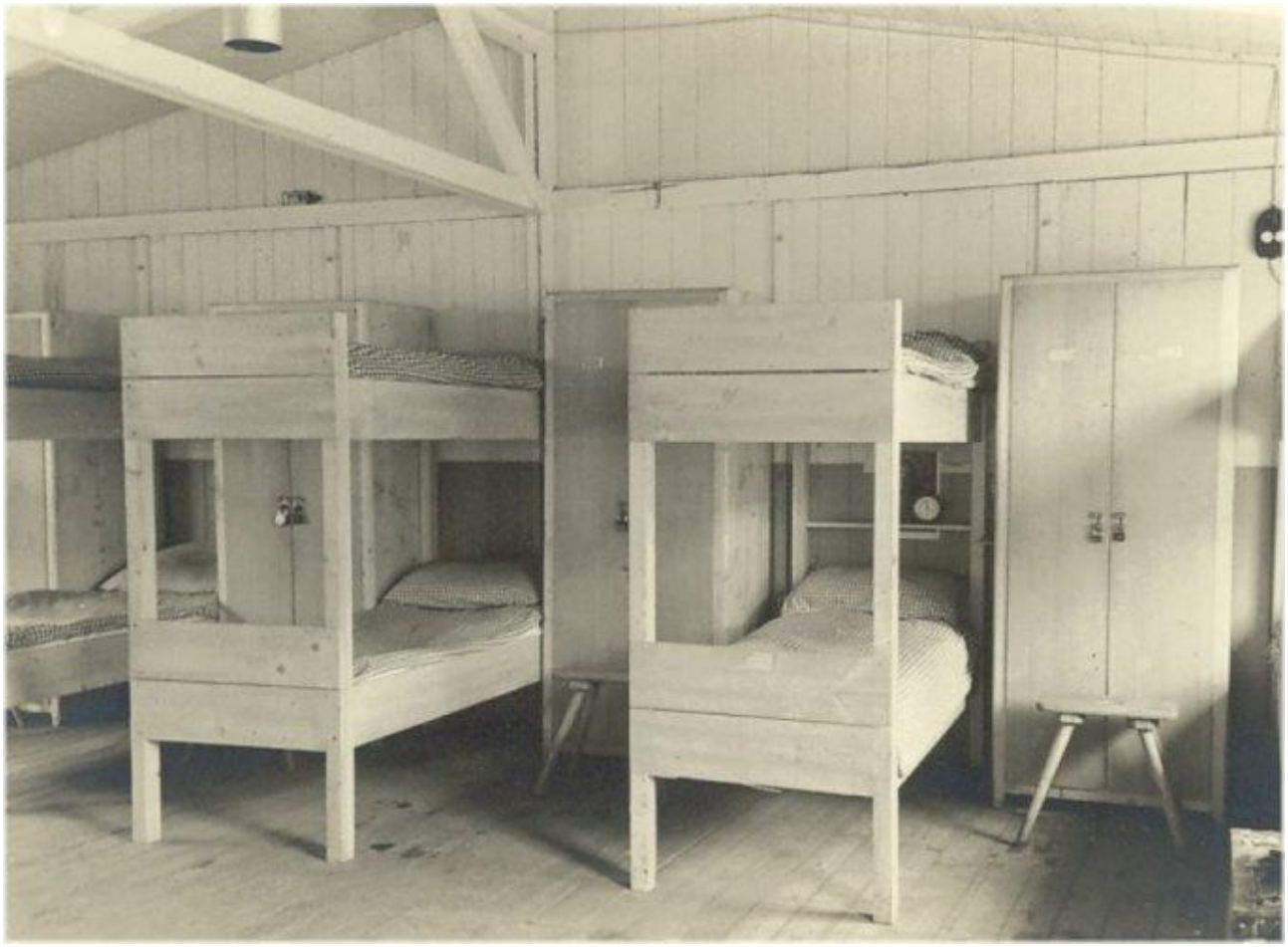

Зразкові койко-місця в житловому бараку остарбайтерів при акумуляторному заводі в Хагенс-Верингхаузені

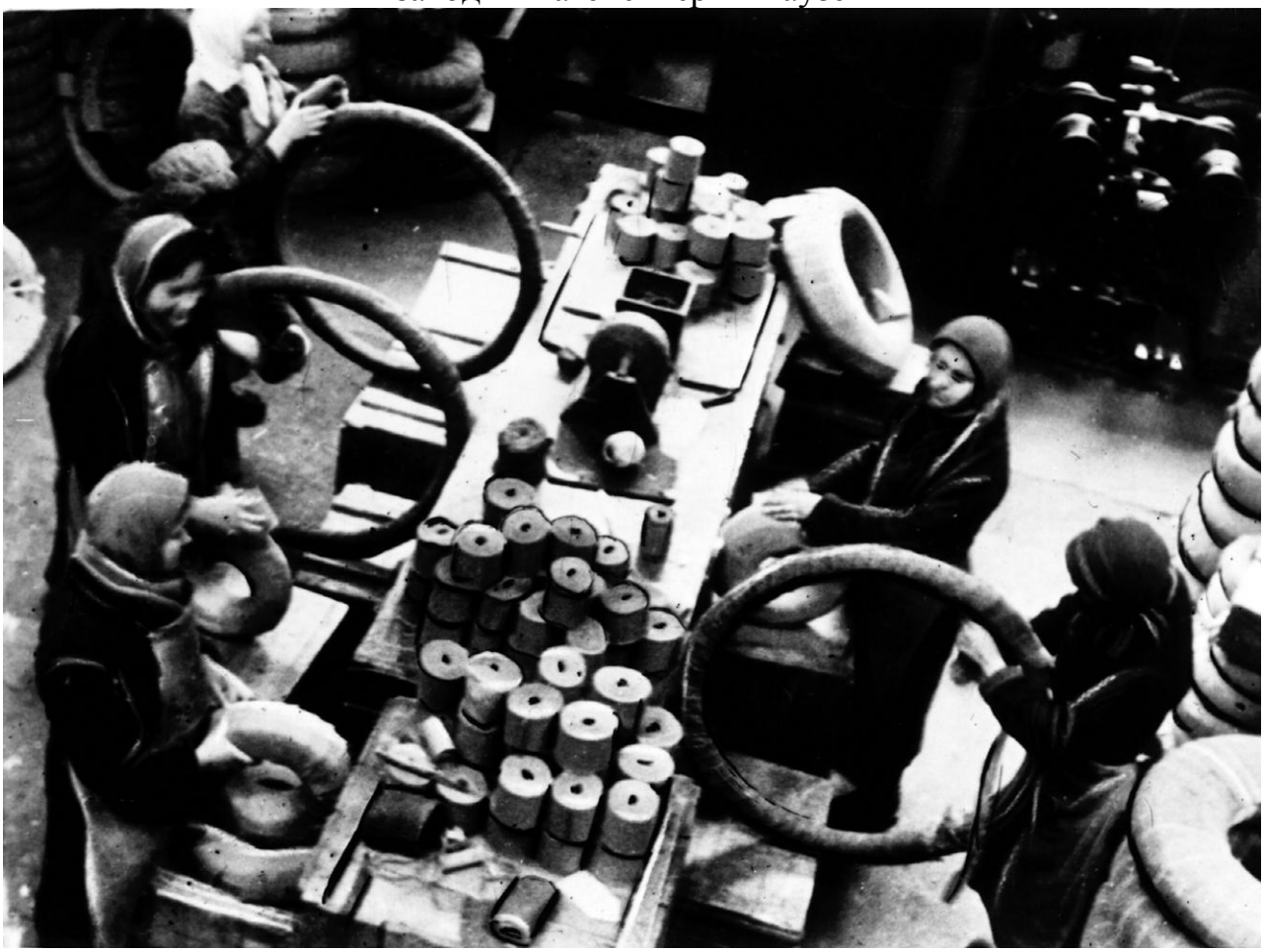

Остарбайтери за пакуванням кабелю. Німеччина. 1942–1944 рік

У бараці табору остарбайтерів Планненбах. Цензуроване фото, надіслане в’язнем табору батькам в село Долматівка Голопристанського району Херсонської області. Зульц. Австрія. 1943 рік

Українці на сільгоспроботах у Німеччині. 1943–1944 рік

На кухні табору для остарбайтерів. Лютий 1944 року

14-літній українець-остарбайтер. Берлін. Німеччина. 1945 рік